Špecifiká dolnozemských agrárnych miest ako mestských centier v multietnickom prostredí

MIROSLAV KMEŤ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Zaujímavou skutočnosťou slovenskej kolonizácie Dolnej zeme bolo jestvovanie agrárnych/poľných miest s väčšinou obyvateľstva slovenskej etnickej príslušnosti, resp. s vedomím slovenského pôvodu. Ľudnaté obce a mestá v regióne Békešskej a Čanádskej stolice sa vyznačovali spoločensky sebavedomou sedliackou evanjelickou vrstvou. Právne postavenie poľného mesta najskôr získal Sarvaš – a to už roku 1723, krátko po usadení sa prvej vlny slovenských osadníkov, neskoršie Nadlak – roku 1820 (ktorý bol založený Slovákmi v rokoch 1802-1803) a napokon Békešská Čaba – roku 1840 (založená v roku 1718). Podľa Anny Divičanovej boli agrárne mestá so slovenským obyvateľstvom v Uhorsku jedinými osadami tohto typu a u ostatných nemaďarských národností sa s nimi nestretávame (mimo békešsko-čanádskeho regiónu sa takto ešte etablovali Níreďháza a Malý Kereš).[1] V každom z uvedených miest sa vyvinuli osobité charakteristické slovenské nárečia.

Počtom obyvateľstva i podľa podielu Slovákov na obyvateľstve v štatistických prehľadoch ostatné mestá prevyšovala Békešská Čaba:

MESTO	1880	1920
Békešská Čaba	**77,7 %** (z 32 616 obyv.)	**52,9 %** (zo 46 633 obyv.)
Sarvaš	**61,8 %** (z 22 504 obyv.)	**40,7 %** (z 25 224 obyv.)
Nadlak	**52 %** (z 10 765 obyv.)	- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Najhustejšiu koncentráciu mali dolnozemskí Slováci v Békešskej župe, kde ešte na začiatku 20. storočia tvorili tretinu medzi etnicky pestrým obyvateľstvom[2] a kde ich regionálne centrum – mesto Békešská Čaba – bolo podľa sčítania obyvateľstva roku 1910 najväčším slovenským mestom v Uhorsku.[3] V 30. rokoch 19. storočia zaznamenal Ján Kollár ako evanjelický farár v Pešti v jednej zo svojich tlačou vydaných kázní pre cirkevníkov nasledovné: *„Wám samým známa gsau mjsta a krage w našj wlasti, gmenowitě za Tisau, kde gen před gednjm stoletjm geště weliké a prázné pauště byly, nynj pak, osazenjm pilného slowenského lidu w nich, změnily se w naylidnatěgšj města a w naywětšj dědiny w celé Europě, tak že ony už nowé roge do giných okolj wysjlagj“*.[4] Zmienená skutočnosť „populačného boomu“, ale aj bohatstva získaného usilovnou prácou na úrodných dolnozemských rovinách sa stali jednou z markantných čŕt v predstave

[1] DIVIČANOVÁ, A.: Dimenzie národnostného bytia a kultúry. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku (VÚSM), 2002, s. 183-184.

[2] V Békešskej župe žili vo väčšom počte (čiže tvoriac v niektorých obciach dominantné etnikum) Maďari, Slováci, Nemci a Rumuni, v menšom počte (ako minorita v niekoľkých lokalitách) Srbi, Rusíni, Židia, Cigáni, Arméni.

[3] Dokonca Michal Godra v poznámkach k publikácii vydanej v Pešti r. 1835 z príležitosti návratu už zosobášeného J. Kollára uviedol o Čabe, že je najväčšou slovanskou osadou v Uhorsku (*Svatební hlas, Radostník a Ples, nímiž Dvojítihodného a Vysoceučeného Pána Jana Kollára, Cirkve evang. Pešťansko-Budínské sl. b. K. učených Společností Úda, a jeho Blahorodnú a Šlechetnú Choť Vilhelmínu Fríderíku Schmidt, v Sasko-Vinářech dne 22. září 1835. svazkem manželstva sjednocených Zvolenski i Békešští Slováci a mladí Srbové v Pešti přivítali*, s. 10).

[4] Ján KOLLÁR, *Gako my tuto naši evangelicko-slowenska Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při wýročnj památce poswěcení chrámu evangelického pešťanského w druhau slawnost letnic* ... Pešť 1833, s. 4.

dolnozemských enkláv ako „zasľúbenej zeme“ resp. „Kanaánu“, čo našlo svoju pozíciu už v súdobej literatúre, publicistike a v ústne tradovaných nádejach roľníkov z hornouhorských žúp.

Zrozumiteľne ju vyjadril aj Albert Škarvan v knižnej práci ***Slováci***. V slovenskej dolnozemskej problematike A. Škarvan predstavil aj typ bohatého slovenského dolnozemského sedliaka, ale aj „mešťana“: „*Tu nie je zriedkavosťou stretnúť roľníkov, ktorých majetok sa počíta na stovky tisícok rubľov. Takýto sedliak-boháč má obyčajne celé stádo koní, veľké čriedy rožného statku, svíň, oviec, obrovské polia. Jedným slovom, jeho majetok pripomína skôr majetok bohatého statkára, ibaže s tým rozdielom, že pokračuje vo vedení predošlého spôsobu života obyčajného dedinčana: chodí v širokých plátenných nohaviciach a v ovčom kožuchu, býva v jednoduchej izbe, spí na dvore pod stohom sena alebo slamy. Zlé je iba to, že taký sedliak-boháč už sám málo pracuje na svojej zemi, ale dáva ju za polovicu úrody obrábať iným sedliakom...*“.[5]

Škarvanov text dokumentuje predstavy väčšinových tzv. hornozemských Slovákov o živote na Dolnej zemi, teda najmä pracovitosť, skromnosť a vďaka nim bohatstvo tamojších Slovákov získané na úrodných dolnozemských rovinách. V priebehu 19. storočia však dochádzalo k udalostiam, ktoré rozhodne nemožno označiť za idylické či blahobytné v reláciách miestnych pomerov, alebo aspoň za dostatečné v zmysle živobytia chudobných prisťahovalcov i starousadlíkov. Z času na čas boli osadníci postihnutí napr. neúrodou, nepriaznivým počasím, povodňami alebo epidémiami, ktoré kronikári, publicisti a viac či menej amatérski historici zaznamenávali. Sociálna stratifikácia agrárnych miest bola zložitejšia, okrem majetnej sedliackej vrstvy (majetok niektorých rodín v Sarvaši predstavoval aj do 300 jutár pôdy, v Čabe do 200 jutár), označovanej za **városanov** (mešťanov), strednej vrstvy – **sálašníkov**, v okrajových častiach miest žilo chudobné obyvateľstvo, poväčšine na miestach bývalých viníc, preto označované za **viničiarov**, resp. inak („tabačiari“ na komorských majetkoch).

Agrárne/poľné mestá (mezővárosok)[6] mali relatívne vysoký stupeň samosprávy napriek ekonomicko-sociálnemu podriadeniu miestnym zemepánskym rodinám, s ktorými uzavierali kontrakty, orientovali sa na poľnohospodársku produkciu a s ňou súvisiacu remeselnú a priemyselnú výrobu a obchod. Významný predel v ekonomickom vývoji znamenalo vybudovanie železnice v 60. rokoch 19. storočia. K typickým produktom južnodolnozemských lokalít patrili: obilie, kukurica, cukrová repa, dobytok, kone, kŕmne husi (pre mäsový priemysel v Budapešti, Viedni a inde), tiež husie perie na periny a vankúše, svine a špecifické mäsové výrobky z bravčového mäsa ako povestná čabianska klobása, cigánka, slanina, masť, syry a špecifická bryndza, rôzne druhy pálenky (najmä slivovica), ďalej textilné a obuvnícke výrobky, výroba tehál, keramiky, poľnohospodárskych nástrojov atď. Svedectvo dejín týchto poľných miest v 18. a 19. storočí zaznamenali niekoľkí autori, predovšetkým Ambruš Petik, János Ágoston, Ľudovít Haan, Daniel Zajac, Ján Hellebranth a Michal Žilinský v monografiách miest a v ďalších textoch/článkoch, Ľudovít Haan a János Karácsonyi aj v monografii Békešskej župy, Sámuel Borovszky pri vlastivednom opise Čanádskej župy a Matej Markovic pri kratšom opise širšieho regiónu.

Pre tieto poľné mestá považujeme za charakteristické nasledujúce črty:

1./ Hospodárska samostatnosť, ktorá sa zakladala na pomerne prosperujúcom poľnohospodárstve.

---

[5] Albert ŠKARVAN, *Zápisky vojenského lekára / Slováci*, Bratislava 1991, s. 186-187. Prácu *Slováci* A. Škarvan pripravoval na vydanie v Rusku začiatkom 20. storočia (asi z iniciatívy L. Tolstého), ale zostala v rukopise a publikovaná bola až Š. Kolafom v zborníku Literárny archív 1969.

[6] K zmene právneho postavenia poľných miest došlo až v 70. rokoch 19. storočia po reformách župnej a mestskej samosprávy.

2./ Rozvinuté trhové a obchodné styky, zároveň pravidelné konanie trhov.
3./ Hospodárske výsady zabezpečovali potom aj spoločensko-administratívnu (roľnícku) samosprávu týchto miest.
4./ V zložení obyvateľstva dominovala silne diferencovaná roľnícka vrstva (80 – 90%).
5./ Od miest s priemyselným charakterom ich odlišoval aj (a) dedinský sídelný charakter, (b) rozsiahla plocha a široké chotáre,[7] na ktorých sa už od polovice 18. storočia objavujú samoty – sálaše (tane) – ako významné hospodárske strediská.
6./ V etnografickej literatúre sa táto skutočnosť označuje ako tzv. dvojrezidečnosť hospodárskeho života.
7./ Mestá s početnou prevahou obyvateľstva slovenskej etnickej príslušnosti alebo slovenského etnického pôvodu mali (a) slovenské a aj (b) inoetnické vidiecke zázemie.
8./ Osvojenie maďarského jazyka u mužov sa považovalo za dôležité z ekonomických, sociálnych a spoločenských dôvodov, najmä od 30. – 40. rokov 19. storočia (k čomu slúžilo napr. u Čabänov posielanie chlapcov v istom veku do služby alebo na výučbu do Orošházy).
9./ V zásade bezproblémové interetnické spolunažívanie (napriek viacerým jestvujúcim vžitým etnickým a jazykovým stereotypom).
10./ Dominantnosť evanjelickej konfesionálnej príslušnosti a naopak v zásade marginalizácia katolíkov, ktorí zväčša patrili k neskorším prisťahovaleckým vlnám a súčasne k chudobnejšiemu obyvateľstvu agrárnych miest.
11./ Evidentné tradície v oblasti školstva a markantnosť cirkevného života, resp. jeho prepojenosť s každodennosťou.
12./ Pomaďarčovanie mestskej elity (inteligencie, úradníkov, majetných statkárov, obchodníkov) a remeselníkov, ktoré v jednotlivých mestách postupovalo v rôznej miere. Väčšina remeselníkov v békešsko-čanádskej oblasti boli Slováci,[8] pôvodne zväčša z chudobnejších rodín, keďže roľníci s majetkom nedávali synov na remeslá, a v poslednej tretine 19. storočia inklinovali k maďarskej národnej identite, včítane deklarovania „popanštenia sa“, viditeľného hlavne prostredníctvom odlišného odevu, zriekania sa slovenčiny v spoločenskej, neskoršie aj rodinnej komunikácii, odmietania roľníckych zvyklostí atď.
13./ Pomerne dlhé pretrvávanie slovenskej ľudovej kultúry, patriarchálneho roľníckeho spôsobu života a asimilácie inoetnických rodín (nemecké, rumunské a maďarské priezviská slovenských rodín).
14./ Zaujímavé prejavy každodennej kultúry cez spolkový život, osvetu, historické a etnografické bádanie a literatúru.
15./ „Miernejšie“ postoje miestnej slovenskej kultúrnej elity v intenciách slovenského národného hnutia na rozdiel od Hornej zeme alebo aj Báčky.

K zjavným diferenciám medzi Békešskou Čabou, Sarvašom a Nadlakom patrilo etnické zloženie obyvateľstva a rozsah maďarizácie kultúrnych elít. Postavenie etnickej minority v Békešskej Čabe a Sarvaši mali Maďari a len v minimálnom počte Nemci a Rumuni, kým nadlackí Slováci žili v meste (resp. širšom regióne) v bližšom susedstve najmä s Rumunmi a etnické zloženie v menšom počte dopĺňali Maďari, Srbi a Nemci.

[7] Napr. Békešská Čaba mala spolu so sálašmi v roku 1870 rozlohu 60 585 ha. Pre porovnanie Bratislava sa v roku 1912 rozprestierala na ploche 7 541 ha.
[8] Napr. v Poľnom Berinčoku, obci so slovensko-nemecko-maďarským obyvateľstvom, podľa údajov z r. 1850 bolo v radoch cechových remeselníkov 69 Slovákov, 24 Nemcov a 15 Maďarov. SIRÁCKY, Ján: Dlhé hľadanie domova. Martin: MS, 1985, s. 425.

Postup maďarizácie závisel predovšetkým na postojoch a angažovanosti popredných predstaviteľov miestnej honorácie a intelektuálov, t. j. hlavne predstaviteľov mesta, administratívy, cirkvi a školstva. Podobný charakter ako poľné mestá v békešsko-čanádskej oblasti mal v južnejšej Báčke Petrovec, povýšený na mesto až v roku 1848. Odlišnosti Petrovca spočívali v jeho slovenskom prostredí a slovansko-srbskom okolí, včítane vplyvu predstaviteľov srbského národného hnutia na miestnych slovenských vzdelancov. Slováci tvorili podľa oficiálnych štatistík v Petrovci v rokoch 1880-1910 vždy približne 95 % – z okolo 7,5 tis. obyvateľov. Mesto malo teda výraznejší slovenský charakter než Sarvaš, Békešská Čaba a Nadlak. Petrovčania prichádzali v regióne primárne do kontaktu so srbskými susedmi, resp. na báze evanjelickej cirkvi s Nemcami. Slovenský charakter Petrovca sa udržiaval v čiastočne iných reláciách než tomu bolo v békešsko-čanádskej oblasti. Miestne elity neprejavovali takú mieru inklinácie k maďarskej kultúre (či uhorskej identite) – ako „honorácia“ v Békešskej a Čanádskej župe.

V centre slovenskej Dolnej zeme, v Békešskej stolici, kde takmer polovicu obyvateľstva tvorili nemaďarské etniká,[9] sa maďarizácia forsírovaná stoličnou elitou po prvý raz administratívne etablovala uznesením č. 618 predstavenstva stolice 8. augusta 1832 v Ďule.[10] Konkrétne išlo o užívanie maďarčiny v úradoch, kostoloch a školách a o spôsoby jej šírenia medzi nemaďarským obyvateľstvom regiónu.

Maďarizácia v evanjelickej cirkvi neprebiehala takým želateľným tempom počas 19. storočia, ako záležitosť formuloval uvedený dokument. Postoje jednotlivých farárov boli rôzne. Tradične „najslovenskejší“ boli nadlackí kňazi (Daniel Zajac, Ondrej Seberíni, Karol Hrdlička, Ľudovít Boor), viac-menej ambivalentné postoje (ale skôr proslovenské) zastávali čabianski kňazi (ako Ľudovít Haan, Gustáv Szeberínyi, Ľudovít Žigmund Szeberínyi), skôr promaďarské postoje dominovali u kňazov v Sarvaši.

Najdôležitejším činiteľom maďarizácie sa však stalo školstvo od úrovne meštianky, štátne školy vo všeobecnosti (ako čabianske podgymnázium) a najdôležitejšia stredná škola v regióne – sarvašské evanjelické gymnázium (predtým so sídlom v Poľnom Berinčoku). V poslednej tretine 19. storočia profesorský zbor gymnázia vynikal vo vlasteneckých postojoch a potláčaní slovenských prejavov. Spoločenské a kultúrne fungovanie tejto školskej inštitúcie podstatne ovplyvnilo situáciu v meste. Je možné konštatovať, že maďarizácia kultúrnej elity bola najúspešnejšia práve v Sarvaši.

Nie menej významným činiteľom pomaďarčovania bol aj spolkový život. Ako s dávkou irónie napísal jeden z nadlackých prispievateľov do *Slovenského týždenníka*: *„...Ku spoločnému vzdelávaniu máme 4 spolky, ktorých väčšina nezdravým duchom páchne. 1. Kasíno, v ktorom sú inteligenti, kabátoši, ktorí slovenské knižky nečítajú, slovenský rozhovor neradi čujú. 2. Kresťanský roľnícky spolok slabo dýcha, tu je veľmi málo povedomia. 3. Roľnícky spolok je na údov najbohatší, medzi ktorými sa aj takí nájdu, čo sa nehanbia vyznať, že sú Slováci... 4. Meštiansky kruh je „vlastenecký“, miluje pravdu na spôsob štyridsaťosmičkárov – pri sklenici. Je to veľmi smutné, že my, bratia jednej krve, ktorí sme rodom všetci Slováci, nevieme sa porozumieť...“*.[11] Diferenciácia názorov na pozadí preciťovanej spoločenskej identity sa zo situačnej pozície časom dostávala na tradične prijatú etnickú či národnú pozíciu.

Teoretik maďarizácie v období dualizmu Gusztáv Beksics sa pokúsil popularizovať myšlienky maďarizácie u širšej verejnosti. V práci Magyarosodás és magyarositás különös

[9] Slováci tvorili minimálne jednu tretinu obyvateľstva stolice.

[10] Zaujímavým faktom je, že z 11 členov predstavenstva malo7 slovenské priezviská (Čech, Rudňánsky, Stacho, Bocko, Paulovic, Novák, Ambruš), 1 nemecké (Stummer) a 3 maďarské (Almásy, Csepcsányi, Lengyel).

[11] BRNA, Miroslav – MÓŽI, Alexander: Spevy dolnozemských Slovákov v kontexte hudobného folklóru stredného Slovenska. Nadlak: Vyd. Ivan Krasko, 2003, s. 47.

tekintettel városainkra (Maďarizácia a pomaďarčovanie s osobitným zreteľom na naše mestá, 1883) sa venoval práve problematike úlohy miest v organizovaní pomaďarčovania a v súvislosti s tým aj úlohe priemyslu, obchodu, inteligencie, školstva a divadla. Podľa Beksicsa ani jedna národnosť, práve tak ani slovenská, nie je schopná vytvárať naozajstné mestské prostredie. Teda meštianstvo je iba maďarské a nemecké a jeho jadrom sú remeselníci, obchodníci, umelci, vedci, finančníci, podnikatelia atď. K mestskému prostrediu podľa neho patrí aj veda a umenie, ktoré sú v Uhorsku jednoznačne výsadou Maďarov: *„Pokiaľ nejaké svetlo zažiari z masy národností, hneď sa pomaďarčí. Génius rozmýšľa po maďarsky, píše a tvorí v tomto jazyku“*.[12]

V historickom exkurze Beksics tvrdil, že mestá v stredovekom Uhorsku budovali len Maďari a Nemci, avšak ťažisko maďarského národa bolo až do novoveku v krajoch, vo vidieckej šľachte a nie v mestách, v meštianskom elemente. Preto vraj mestá nevplývali na jazyk a *„preto nevieme asimilovať naše národnosti“*. Na rozdiel od západnej Európy neasimilovali Turci, ani Maďari, ani Poliaci, tieto tri východné mocnosti stredoveku; lebo ani jedna z nich nevytvorila rozvinutý mestský život. Beksics hodnotil približne polstoročie do vydania jeho knihy ako veľmi priaznivé pre Maďarov.[13] Príklad mestského centra ako akumulátora maďarizačných faktorov podal na príklade Budapešti. Kým Budín a Pešť mali spolu r. 1829 88 tisíc obyvateľov a z toho iba 2 tisíc Maďarov, v roku 1880 mala už Budapešť 362 tisíc obyvateľov a z toho bolo 199 tisíc Maďarov (čiže viac ako polovica). Počet Maďarov sa zvýšil viac ako 90-násobne. Priaznivý vývoj maďarizácie na základe rozvoja priemyslu a urbanizácie uviedol aj na ďalších príkladoch, ale vôbec sa nezmieňoval o békešsko-čanádskej oblasti, z iných dolnozemských krajov a lokalít iba okrajovo (pochvalne) spomenul Níreďházu.

Napriek rôznosti foriem maďarizácie (politickej, spoločenskej, kultúrnej, administratívnej, prirodzene asimilačnej) poľné mestá – Békešská Čaba, Sarvaš a Nadlak – v priebehu troch storočí dokázali uchovať národnú identitu miestnych Slovákov. Napokon k podstatným zmenám došlo až počas 20. storočia – najmä v dôsledku udalostí ako tvrdá národnostná politika horthyovského režimu, povojnové presídlenie, premyslené asimilačné kroky maďarských komunistických vlád a moderné faktory akulturácie a asimilácie. Počet slovenskej menšiny (hlásiacich sa k tejto príslušnosti) v uvedených lokalitách sa preto postupne neustále zmenšoval, pravda, s výnimkou rumunského Nadlaku.

[12] BEKSICS, Gusztáv: Maďarizácia a pomaďarčovanie. Bratislava: R-COOK, 2000, s. 51.

[13] Beksics dôveroval fenoménu mestského centra jako akcelerátora maďarizácie v Uhorsku: *„Politika smerujúca k rozvíjaniu priemyslu a obchodu je zároveň hospodárska a národná politika. Pomaďarčenie priemyslu a obchodu je zároveň pomaďarčením Uhorska. Keď raz budeme mať aspoň dvanásť miest so stotisíc obyvateľmi a v nich bude maďarský priemysel, maďarský obchod: tak v Uhorsku už nebude národnostná otázka. Prevalcujú ju svojou váhou mestá. Budú to najmohutnejší ochrancovia maďarskej štátnej idey. Budú to naozajstné hrady, prostredníctvom ktorých sa presadzuje maďarský záujem a v ktorých sa v časoch nešťastia bude udržiavať. Tucet veľkých maďarských miest bezpečnejšie uchová maďarský národ v nasledujúcom tisícročí ako ho uchovali v minulosti tradície a kraje. A mesto nielen konzervuje, tak ako tieto konzervovali, ale vleje do jeho žíl čerstvú krv“*. BEKSICS, Gusztáv: Maďarizácia a pomaďarčovanie. Bratislava: R-COOK, 2000, s. 61.

Summary

Specifics of agrarian towns Békešská Čaba, Sarvaš and Nadlak as mother town centres in multiethnical enviroment

Agrarian /field towns (mezővárosok) had relatively high degree of municipality despite of economical and social subordination of local landlord families, they were making contracts with them as well as orienting on agricultural production, skill and industrial producing and commerce. Building of railway in sixties of 19th century was an important edge in economical development. There were typical products of southern-lowland Slovak areas- cereals, corn, sugar beet, cattle, horses, feeder, (for meat packing in Budapest, Wien and other places), also goose feathers for feather bed and pillows, swine and specific flesh products, from pork meat f.e. famous čaba´s sausage, „cigánka“, bacon, lard, cheese, and specific „bryndza“, different kinds of spirit (particularly slivovitz), then textile and shoemaker products, producing of bricks, potery, agricultural tools etc.

Despite of differences of Magyarization form (political, social, cultural, administrative, natural acculturation) field towns– Békešská Čaba, Sarvaš a Nadlak – were able to keep their national identity of local Slovaks during three centuries. Finally essential changes happened during 20th centuty – in consequence of events as a hard national politics of Horthy´s regime ,post-war transmigration, mature assimilative steps of hungarian communistic governments and modern factors aculturation and assimilation- was number of members of slovak minority in these localities getting lower.